

В.Л.Зуц (Санкт-Петербург, Російська Федерація)

50 РОКІВ «УКРАЇНСЬКІЙ РАДЯНСЬКІЙ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ»

Уперше завдання підготовки й видання багатотомної Української енциклопедії було поставлено 1927 р. З цією метою створили спеціальне видавництво. За тих складних умов редакційна колегія енциклопедії на чолі з тодішнім наркомом освіти України М.О.Скрипником, а потім В.П.Затонським не могла виконати своє завдання. Робота над енциклопедією з кінця 1934 р. припинилася.

Після визволення столиці України від німецьких окупантів було створено Головну редакційну колегію на чолі з тодішнім президентом Академії наук України О.О.Богомольцем, але фактично до видання енциклопедії вона не приступила. «Українська загальна енциклопедія», видана в трьох томах у 1930–1935 рр. у Львові, Станіславі, Коломиї, хибувала на суб'єктивізм, недостатню достовірність, а подані в ній довідки здебільшого стосувалися відторгнутих тоді від України західноукраїнських земель. «Енциклопедія українознавства» (Мюнхен; Нью-Йорк) та «Українська мала енциклопедія» (Буенос-Айрес), які виходили за кордоном, мали антикомуністичне спрямування і були практично недоступні радянському читачеві.

За постановою керівних органів від 18 грудня 1957 р. видання Української енциклопедії було доручено Академії наук України. При її президії створили науково-редакційну установу – Головну

редакцію Української енциклопедії. В її складі були відомі вчені й діячі культури. Головним редактором став академік АН УРСР М.П.Бажан. Отже, більш як п'ятдесят років тому було закладено в Україні підвалини енциклопедичного видавництва, що його понад чверть віку очолював визначний діяч вітчизняної культури – поет, перекладач, есеїст та вчений, котрий багато сил, здоров'я і творчої енергії віддав формуванню системи українських відповідних видань. Як її фундатор він беззмінно керував Головною редакцією Української енциклопедії (з 1986 р. ця установа по праву носить його ім'я). Діяльність М.Бажана-енциклопедиста мала, можна без перебільшення сказати, чимале значення для розвитку науки та культури не тільки України, а й усіх інших республік колишнього Союзу. Великий досвід різноманітної, завжди плідної творчої діяльності вченого допоміг йому прокласти правильний курс в енциклопедичному морі, розв'язувати сотні питань, що виникали під час підготовки відповідної літератури. Згідно з покладеними свого часу в основу створення Української енциклопедії принципами, обсяг усього видання складався приблизно з трьох частин. Одна третина призначалася питанням загальносвітового рівня, друга частина обсягу приділялася загальносоюзним проблемам, решту відводили суто українці.

Велике значення мав нагромаджений М.Бажаном раніше досвід і навички редакторської роботи. Будучи знавцем літератури й книговидавничої справи, учений, як ніхто на той час, відчував та розумів, яке велике значення для дальшого розвитку культури України має створення фундаментальних енциклопедичних видань. У роботі над енциклопедичними статтями він завжди прагнув граничної ясності, лаконізму. Безперечно, тут відіграв роль його надзвичайний творчий досвід. У перекладах М.Бажана зберігається своєрідність оригіналу, особливості творчості авторів. Звичайно, все це впливало і на його науково-редакторську роботу. Велике значення для енциклопедичної діяльності мали його глибокі знання з історії книговидавничої справи, зокрема створення вітчизняної словникової й енциклопедичної літератури.

Разом із тим, розглядаючи діяльність М.Бажана на енциклопедичній ниві, слід мати на увазі суспільно-політичні умови тих часів. Командно-адміністративні методи керівництва, дріб'язкова опіка, звичайно, створювали додаткові труднощі у здійсненні науково-редакційного процесу. Але найбільший негативний вплив мало становище, в якому перебували в той час суспільні науки, зокрема висвітлення певних періодів історії радянського суспільства, в тому числі історії України, вітчизняної літератури та мистецтва.

Очолити в 1957 р. Головну редакцію Української енциклопедії, М.Бажан разом із своїм заступником І.І.Підоплічком (згодом дійсним членом АН УРСР) і відповідальним секретарем В.М.Терлецьким, що був досвідченим адміністратором, створили колектив, до складу якого ввійшли фахівці-редактори, працівники архівів, учені, а також ті, які щойно закінчили вузи з різних галузей знань, що незабаром, у процесі роботи стали перетворюватися на досвідчених спеціалістів. Із цією командою М.Бажан 1965 р. випустив із друку 16 томів енциклопедії та 17-й том, присвячений Українській РСР. Із приводу завершення роботи над першим виданням Української енциклопедії було проведено засідання редакційної колегії, на яке запрошено представників енциклопедичних установ усіх тодішніх союзних республік, в яких на той час було розпочато роботу по створенню своїх національних енциклопедій.

Ще тривала робота над останнім, 17-м томом, а колектив спеціалістів, очолений М.Бажаном, почав підготовку її скороченого варіанту – Українського енциклопедичного словника. Ідею створення цього універсального тритомника було підказано досвідом історії вітчизняної енциклопедичної справи. Науково-редакційна підготовка його провадилася за спрощеною технологічною схемою, котра давала можливість економити час. За основу реєстру термінів тритомника поклали реєстр термінів енциклопедії. Із нього було вилучено другорядні, а також такі, що не придатні для словникового видання й до котрого додано нові терміни, оскільки М.Бажан вимагав якомога більше його оновити. Прагнучи зробити його більш інформативним, він, наприклад, у біографічних статтях залишив повні дати (число, місяць, рік) та відомості про місце народження (а щодо померлих – і смерті), як і у відповідних статтях енциклопедії, тоді, як в інших однотипних виданнях, як правило, подаються лише самі роки життя. Перший том тритомника вийшов з друку 1966 р., останній – третій – 1968 р.

Після закінчення роботи над універсальними енциклопедією і тритомником постало питання: над чим працювати далі? Очолуваний М.Бажаном колектив українських спеціалістів довів свою спроможність створювати фундаментальні енциклопедичні праці за галузевим принципом. Для того щоб зрушити з місця цю надзвичайно складну справу, треба було, щоб ідея випуску українських галузевих енциклопедій дістала підтримку в колах наукової громадськості. Без глибокої заінтересованості визначних учених відповідних галузей науки, без найдіяльнішої участі дослідників із провідних наукових установ та вузів України не можна було розраховувати на успіх. І тут став у пригоді величезний авторитет М.Бажана, його широкі контакти в академічних колах. Лише забезпечивши сприяння з боку Академії наук, фінансових та керівних органів, котрі мали прийняти у цьому питанні відповідні рішення, можна було приступати до організаційних заходів у середині Головної редакції Української енциклопедії.

Перебудова видавництва з роботи, хоча й над універсальним, але одним виданням на випуск кількох галузевих енциклопедій – річ не проста. Досвід московських колег свідчив, що така перебудова супроводжувалася досить відчутними втратами; довелося звільнити з роботи відразу кілька

десятьків фахівців. Такі самі проблеми поставали і перед керівництвом Головної редакції Української енциклопедії. Але розв'язано їх було, так би мовити, малою кров'ю. М.Бажан цінував працівників, які вже опанували досить складну професію енциклопедистів. Тому було зроблено все для того, щоб зберегти досвідчені кадри. Ряд наукових редакторів із редакцій, що підлягали розформуванню, було переведено в інші, перед котрими відкривалися перспективи роботи над новими енциклопедичними виданнями. При цьому брали до уваги й набутий досвід відповідної роботи. У такий спосіб удалося зберегти в штатах Головної редакції багато досвідчених працівників, хоча дехто з них і використовувався не за своїм вузьким фахом. У всякому разі не було звільнено майже нікого, за винятком тих, хто за власним бажанням пішов на викладацьку або наукову роботу.

Новий етап у роботі Головної редакції, очолюваної М.Бажаном, почався з призначенням у 1967 р. його заступником І.І.Компанійця, а відповідальним секретарем Г.А.Шведа. У лютому того року прийнято постанову про підготовку й видання чотиритомних Енциклопедії історії України (відповідальний редактор К.К.Дубина, а після його смерті – А.Д.Скаба) та Енциклопедії народного господарства України (відповідальний редактор М.С.Ямпольський), тритомної Української сільськогосподарської енциклопедії (відповідальний редактор В.Ф.Пересипкін) і двотомної Енциклопедії кібернетики (відповідальний редактор В.М.Глушков). Енциклопедію історії України й Енциклопедію народного господарства України було видано в 1969–1972 рр., Українську сільськогосподарську енциклопедію – у 1970–1972 рр., Енциклопедію кібернетики – в 1973 р. (українською та російською мовами; у перекладі німецькою у НДР – у 1978 р.). Після цього було прийнято рішення про підготовку і видання двотомної енциклопедії неорганічних матеріалів (відповідальний редактор І.М.Федорченко), яку було випущено з друку в 1977 р. (російською мовою).

Огляд енциклопедичної діяльності М.Бажана був би неповним, якби не згадати про його велику роль у створенні першого в колишньому Союзі біографічного (персонального) енциклопедичного видання – двотомного Шевченківського словника (таку назву, за вказівкою керівних органів, отримало видання, котре планувалося як енциклопедія). Його без перебільшення можна вважати унікальним: у світовій літературі відомі лише поодинокі біографічні енциклопедії (про Гете, Шекспіра), а видана в Москві біографічна Лермонтовська енциклопедія вийшла набагато пізніше, ніж Шевченківський словник. Уже тоді, коли М.Бажан у 1961 р. очолив Урядовий республіканський комітет із відзначення 100-річчя від дня смерті Т.Шевченка, а також Міжнародний форум діячів культури 1964 р., присвячений 150-річчю з дня народження Великого Кобзаря, він зазначив, що бажано створити енциклопедичне видання про геніального сина українського народу. Сформовану редакційну колегію Шевченківської енциклопедії очолив С.П.Кирилюк. Будучи членом редколегії, М.Бажан брав участь у розв'язанні всіх принципових питань науково-редакційної підготовки цього видання. Воно вийшло з друку в 1976–1977 рр.

Поряд із підготовкою галузевих енциклопедій М.Бажан очолив роботу над виданням одного з енциклопедичних словників: Політичний словник (три видання – 1971, 1976, 1982 рр.), Філософський словник (1973 р.), Економічний словник (1973 р.), Словник художників України (1973 р.), Юридичний словник (1974, 1983 рр.), Біологічний словник (1974 р.), Словник іноземних слів (1975 р.), Словник з кібернетики (1979 р., російською мовою). У Головній редакції за безпосереднього керівництва М.Бажана здійснено також видання шеститомної (у семи книгах) «Історії українського мистецтва» (1966–1968 рр.), двотомної «Історії Академії наук Української РСР» (1967 р.).

У процесі роботи над випуском галузевих енциклопедій та словників Головна редакція, очолювана М.Бажаном (його заступником став А.В.Кудрицький), приступила до підготовки і випуску 12-томного другого видання Української енциклопедії (1976–1985, українською й російською мовами), котре здійснювалося під його безпосереднім керівництвом. Останні томи вийшли вже після смерті М.Бажана, але він встиг прочитати як головний редактор всі томи (останні – на початковому етапі) другого видання.

Треба згадати ще одне видання, про котре протягом багатьох років думав М.П.Бажан та на яке дістав дозвіл під кінець роботи над другим виданням універсальної енциклопедії. Ідеться про Українську літературну енциклопедію. Вона виходила з друку в чотирьох томах уже без М.Бажана, але він доклав багато зусиль, щоб його задумка могла бути втіленою у життя.

Як зазначалося, обсяг усієї Української енциклопедії призначався суто українці приблизно на одну третину. Отже, на історію України припадала лише частина обсягу, відведеного її проблемам. При роботі над першим виданням енциклопедії цей принцип знайшов відображення і в структурі Головної редакції – поряд із редакцією історії СРСР, УРСР, археології й етнографії існували редакція всесвітньої історії та редакція історії партії й філософії. Через десять років, коли приступили до підготовки другого видання енциклопедії, питаннями історії займалися вже дві редакції – редакція історії, археології та етнографії й редакція історії партії, філософії та права.

Від початку роботи Головної редакції Української енциклопедії редакцію історії СРСР, УРСР, археології й етнографії очолював кандидат історичних наук (пізніше захистив докторську дисертацію) І.І.Компанієць, який у 1967 р. став заступником головного редактора енциклопедії (його місце тоді ж заступив автор цих рядків). Завідуючим редакцією історії партії, до видання котрої входила значна частка історії України, був кандидат історичних наук В.С.Костенко.

Крім завідуючих, роботу історичних редакцій курирували члени редколегії енциклопедії – тодішній заступник головного редактора І.Г.Підоплічко, який, будучи доктором біологічних наук,

одночасно мав другу спеціальність – археолога, і відповідальний секретар Головної редакції, кандидат історичних наук (пізніше захистив докторську дисертацію) В.М.Терлецький, а також члени Головної редакційної колегії – вчені з історії України І.О.Гуржій, К.Г.Гуслистый, О.К.Касименко, І.П.Крип'якевич, В.М.Самофалов, А.П.Чеканюк, Ф.П.Шевченко.

Розглядаючи роботу над історією України в Українській енциклопедії 50 років тому, слід відходити з тих умов, що існували тоді у дослідженні проблем суспільних наук, котрі створювали певні труднощі у здійсненні редакційного процесу. Наявність «білих плям», заборонених тем, замовчування або викривлене висвітлення певних періодів історії України не могли не позначитися на енциклопедичній роботі. Так, абсолютно забороненою була тема голодомору в Україні на початку 30-х рр. ХХ ст. У той же час минуло лише шість років, як республіка відзначила 300-річчя «возз'єднання» України з Росією, та була впевненість, що «спокоєвнічні прагнення і сподівання українського народу» на спільне існування в єдиній державі будуть здійснюватися й надалі. Відповідні статті на цю тему мали всіляко стверджувати таку тезу. У передостанньому, 15-му алфавітному томі енциклопедії була нагода подати у зв'язку із 70-річчям колишнього намісника Сталіна в Україні, а тоді першої особи комуністичної ієрархії СРСР М.С.Хрущова відповідну статтю. Весь настрій викладу подій вітчизняної історії радянського періоду, особливо в післявоєнний час, базувався на утвердженні низки суцільних перемог у сфері економіки. Під цим кутом зору подавався виклад як історії країни в цілому, так і окремих областей (йшлося про обласні партійні організації, бо статті про адміністративно-територіальні одиниці готували інші редакції, але й у них панував той самий настрій).

Комплектування штату в історичних редакціях провадилося шляхом залучення фахівців-істориків з осіб, що набули кваліфікацію редактора у видавництвах, з колишніх працівників державних архівів, а також тих, котрі щойно закінчили вуз та поступово ставали кваліфікованими редакторами-енциклопедистами. Якщо для написання статей з історії СРСР і всесвітньої історії могли служити як джерело наявні енциклопедії, видані в Москві, то з історії України більшість статей треба було замовляти фахівцям – ученим з науково-дослідних закладів або викладачам вузів. За відомостями з історії населених пунктів України зверталися до співробітників історичного архіву. На шпальтах енциклопедії історичні довідки мають більшість міст та значна кількість районних центрів, населення котрих брало участь у подіях вітчизняної історії. Після виходу у світ 16 алфавітних томів значні зусилля покладено на підготовку й видання 17-го тому, в якому було подано чималий нарис, присвячений історії України. У подальшому том було випущено ще раз без зазначення порядкового номера окремим виданням.

Після завершення роботи над першим виданням Української енциклопедії було розпочато підготовку до випуску універсального тритомника словникового типу, де висвітлювалася також історія України, а потім – ряду галузевих енциклопедій, зокрема Енциклопедії історії України (як і щойно видані багатотомна Українська енциклопедія, тритомний Український енциклопедичний словник, вона мала обов'язковий прикметник «Радянська», що виключав будь-які сумніви відносно їх ідеологічної спрямованості; відомо, що й загальносоюзне енциклопедичне видання називалося так само – «Большая советская энциклопедия»). Було затверджено редакційну колегію енциклопедії на чолі з тодішнім директором Інституту історії доктором історичних наук К.К.Дубиною, його заступником у редколегії став І.І.Компанієць. Загальна кількість термінів планувалася близько 10 тис. Приблизно половину мали становити біографічні статті (персоналії). На засіданні редколегії було схвалено підготовлений редакцією тематичний реєстр термінів, а також вироблені нею принципи подання в енциклопедії біографічних статей. За зразок були покладені принципи, розроблені свого часу для першого видання Української енциклопедії, звичайно, із змінами, які зумовлювалися специфікою галузевої енциклопедії.

Зазначені принципи, тобто перелік різноманітних категорій осіб, про котрих планувалося вмістити біографічні статті, на різних етапах підготовки енциклопедії кілька разів зазнавали змін. Так, спочатку була ідея дати в новій енциклопедії статті про всіх Героїв Радянського Союзу, пов'язаних з Україною. Як зразок виходили з універсальних енциклопедій, що видавалися у Білорусії, Молдавії та прибалтійських республіках, де вмістили біографічні статті про всіх Героїв, пов'язаних із цими республіками. Для цього, звичайно, треба було їх виявити. Виданого в Москві двотомника «Герои Советского Союза» (1987–1988 рр.) ще не існувало. Треба було вітчизняним працівникам, відрядженим до Центрального архіву Міністерства оборони, виписати з картотеки Героїв усіх осіб, пов'язаних з Україною (тих, котрі народилися тут або здійснили подвиги на її території, за які було присвоєно це звання). Коли підраховували, то виявилось, що із загальної кількості понад 11 тис. Героїв більше ніж 4 тис. так чи інакше пов'язані з Україною. Довелось обмежитися лише тими Героями, які загинули у боях за Україну, й Героями – командирами військових з'єднань і командуючими військовими об'єднаннями. Внаслідок цього загальна кількість статей скоротилася до 1250. Але й такої, зменшеної кількості статей, енциклопедія подати не змогла. Матеріали про Героїв одержували з того ж таки Центрального архіву Міністерства оборони.

Після схвалення тематичного реєстру редакція перетворила його в алфавітний. При цьому орієнтовно межі першого тому попередньо було визначено від літери «А» до літери «Е» включно. Паралельно приступили до підготовки статей до нього. Три чверті загальної кількості статей замовлялися авторам, одна чверть – готувалася редакцією.

Під час роботи над першим томом сталися зміни у керівництві Редакційної колегії. Замість раптово померлого К.К.Дубини, котрий встиг провести лише одне засідання Редколегії, відповідальним редактором Енциклопедії історії України був затверджений новообраний академіком АН УРСР А.Д.Скаба, який нещодавно перед тим залишив пост секретаря ЦК Компартії України з ідеологічної роботи, ставши директором Інституту історії. Для М.П.Бажана він не був невідомою фігурою. Більше того, ті чи інші ділові стосунки тривали між ними вже з десяток років та чим далі, тим більше ставали все напруженішими.

Тепер же А.Д.Скабі треба було налагоджувати стосунки з головним редактором Української енциклопедії на новому етапі свого життєвого шляху. Будучи в курсі згаданих перипетій, автор цих рядків із цікавістю чекав перших відвідин відповідального редактора Енциклопедії історії України до Головної редакції Української енциклопедії, де він мав з'явитися перед М.П.Бажаном у своїй новій якості. Треба відзначити, що обидва лишилися кожний сам по собі. А.Д.Скаба вів ділову розмову невимушено, іноді вдаючись до жартів, посилаючись на вже існуючий досвід і традиції співпраці його з М.П.Бажаном. Останній же приймав гостя дуже чемно, ні найменшою мірою не намагався робити для нього з цієї ситуації Каносси, і лише легка іронія, котра часом відчувалася в його тоні, свідчила, що він нічого не забув та все пам'ятає.

Перший том нової енциклопедії було випущено у світ наприкінці 1969 р. (спочатку планувалося видати його в серпні 1968 р.). Як водиться, не вдалося витримати попередньо визначені межі тому (зауважимо, що таке трапляється в перших томах будь-якого енциклопедичного видання). Останнім терміном тому став «державець», а загальна кількість статей становила 2285. Рецензенти відзначали випуск його як важливу подію, але разом із тим було зроблено ряд серйозних, здебільшого досить слухних зауважень, котрі треба було враховувати при підготовці наступних томів. Крім того, визнано недоцільним вміщувати таку велику кількість біографічних статей про військових. У зв'язку з цим запропоновано не давати переважної більшості статей про Героїв Радянського Союзу (обмеживши кількість їх півсотнею на том). Було також дано вказівку не давати статей про тодішніх партійних і державних діячів республіки (крім перших осіб). Можна погодитися, що спроба подати статті про Героїв, пов'язаних з Україною, зважаючи на їх велику кількість, була не зовсім вдалою. Що ж до вказівки стосовно статей про тодішніх партійних та державних діячів, то, як можна тепер вважати, це був вияв суто командно-адміністративного підходу до вирішення принципових питань енциклопедичної справи. Адже й до того, і після зазначені персоналії були наявні в усіх республіканських енциклопедіях, у тому числі в першому й другому виданнях універсальної Української енциклопедії. Алогізм ситуації полягав у тому, що вміщення в енциклопедію статей про керівників, як тоді писали, «білогвардійської та української буржуазно-націоналістичної контрреволюції» жодних заперечень не викликало.

М.П.Бажан не раз висловлював думку, що енциклопедію не слід розглядати як якусь дошку пошани, що у ній мають фігурувати, так би мовити, і позитивні, й негативні персонажі. Слідуючи цій тезі, він добився санкції на вміщення до універсального тритомника біографічних статей, зокрема про Врангеля, Денікіна, Колчака, Корнілова, Махна, Петлюру, Юденича (у першому виданні Української енциклопедії були статті лише про врангелівщину, денікінщину, колчаківщину, махновщину, петлюрівщину).

Після випуску з друку першого тому енциклопедії наприкінці кожного наступного року виходив у світ черговий том. Наприкінці 1972 р. вона була повністю завершена. Згадуючи через 35 років усі перипетії підготовки цього видання, не можна не визнати, що час для роботи над ним був надто несприятливий. Ледею не головною турботою всіх, хто був причетний до цього, було побоювання, як би чого не вийшло. Цілком зрозуміло, що провідною лінією протягом усієї роботи над Енциклопедією історії України було перестраховування.

Одночасно з підготовкою української енциклопедії відбувалося видання в Москві багатотомної «Советской исторической энциклопедии». Було відомо, що редакція її не раз привертала увагу керівних органів. Центральний ідеологічний орган – журнал «Коммунист» – неодноразово виступав із критикою останньої з приводу відхилення від потрібної, як вважали керівні інстанції, лінії. Але ніяких «оргвисновок» щодо її працівників не робилося. З приводу чергового втручання керівних органів у роботу редакції «Советской исторической энциклопедии» заступник відповідального редактора Енциклопедії історії України І.І.Компанієць зауважив авторові цих рядків: «Можете собі уявити, що би трапилось, якби щось подібне було виявлене в нашому виданні, – ми б не зібрали і своїх кісточок!». Під таким тягарем доводилось працювати в Україні над випуском енциклопедичної літератури.

У зв'язку з прийнятою тоді схемою: феодальний лад – капіталістичний лад – соціалістична формація, було заплановано три статті: «Українська народність» (етнічна спільність періоду феодалізму) – «Українська буржуазна нація» (етнічна спільність періоду капіталізму) – «Українці» (як соціалістична нація). Саме перестраховуванням пояснюється вилучення з верстки четвертого тому енциклопедії статті «Українська буржуазна нація». Автором усіх трьох статей був член редколегії, член-кореспондент АН УРСР К.Г.Гуслистый. Не маючи претензій із погляду прийнятої тоді схеми по суті викладу цих статей, але, побоюючись, що хтось «не так, як слід» зрозуміє термін «українська буржуазна нація», А.Д.Скаба статтю вилучив. Більше того, на засіданні редакційної колегії відповідальний редактор порушив питання про доцільність вміщення статті «Українці» (це при то-

му, що в енциклопедії подавалися статті про всі народи, представники котрих проживали на території республіки). При загальній німоті присутніх «учених мужів» лише професор О.А.Бородін (дарма, що був у складі редколегії найбільшим ортодоксом!) заявив про свій подив такою постановкою питання. Це розв'язало язики в членів редколегії. Вони не дружно, але все ж таки висловилися за те, щоб залишити статтю. Залишилася стаття й «Українська народність».

Так чи інакше роботу над Енциклопедією історії України було завершено, і це дало підстави підбити деякі підсумки та зробити певні висновки. В усіх чотирьох томах обсягом 384,42 обліково-видавничого аркуша було надруковано понад 8 тис. статей-термінів, 1866 текстових ілюстрацій (включаючи портрети), 160 текстових карт, крім того, 186 ілюстрацій і окремих сюжетів (кольорових та тонових), 74 кольорові карти надруковано відповідно на 25 і 27 окремих аркушах.

Бажано коротко спинитися на тому новому, що запровадила українська енциклопедія в обіг або у даний відповідний жанр. Найдавніший період вітчизняної історії був досі репрезентований у радянських енциклопедіях переважно статтями з археології. Писемні історичні джерела, насамперед свідчення античних авторів, використовувалися недостатньо. Щоб якось заповнити цю прогалину, було включено до енциклопедії статті про історичні події, що відбувалися на території сучасної України за античного часу (статті «Дарія похід на Скіфію», «Зопіріона похід на Ольвію»), про давні племена й населені пункти в Північному Причорномор'ї, відомості про котрі є у творах античних авторів, деяких історичних осіб, а також ряд біографічних статей про античних письменників як авторів історичних і географічних джерел, що безпосередньо стосуються території сучасної України.

Уперше в енциклопедичній літературі («Советская военная энциклопедия» це зробить пізніше) було написано статті про окремі фронти, котрі дислокувалися на території України у часи Першої світової війни 1914–1918 рр., громадянської війни й іноземної воєнної інтервенції в Росії 1918–1920 рр., Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., а також про армії радянських збройних сил, що діяли на території України у період війни та біографічні статті про їхніх командуючих. Уперше подано статті про всі обласні державні архіви з короткими характеристиками їх фондів, про красензавчі музеї республіки.

Розглядувана енциклопедія є історична за своєю спеціалізацією. Видання такого типу основну увагу приділяють висвітленню питань соціально-економічного розвитку, суспільно-політичних рухів, почасти воєнної історії. Віддаючи належне цим проблемам, енциклопедія ставила собі за мету по можливості (беручи до уваги її порівняно невеликий обсяг) всебічно показати ще й історію культури і частково науки в Україні.

Значну увагу енциклопедія приділила історії радянського часу, що цілком закономірно за тих часів (цій добі присвячено більше половини всієї кількості статей). Після встановлення радянської влади у країні почали будувати соціалістичне суспільство. Водночас відбувався процес творення нової, атеїстичної культури, проїнятої комуністичним світоглядом. Енциклопедія історії України відобразила цей процес. Політика партії й держави була спрямована на ліквідацію успадкованої від старого суспільства неписьменності населення, висвітлювалася у статтях «Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з неписьменністю», про товариство «Геть неписьменність!» та ін. Розвиток культури України за радянського часу відображено як у статтях про УРСР, області й міста, так і в статтях про окремі галузі культури, зокрема про мистецтво, освіту (у статтях «Вища школа», «Професійна освіта», «Школа»). Цікаві відомості читач знаходив у статтях про державні університети та найбільші вищі навчальні заклади, про академічні театри й творчі спілки республіки.

Сама постановка питання про всебічне висвітлення в Енциклопедії історії України історії культури була, безперечно, наслідком тієї атмосфери поваги до духовних надбань українського та інших народів, яку створював навколо себе М.П.Бажан.

Випуск Енциклопедії історії України був схвально зустрінутий науковою громадськістю й широкими читацькими колами. Передплату на 50-тисячний тираж було швидко розповсюджено, і незабаром енциклопедія стала бібліографічною рідкістю. Листи, які надходили від читачів, свідчили, що її передплатили не тільки фахівці, а й багато любителів вітчизняної історії.

Водночас не можна не висловити свого ставлення до праці, котра вийшла з друку. Повного задоволення редакція не мала. Й ніхто не заважав, коли було включено до енциклопедії багато відомостей, що стосувалися давно минулої доби. Але не можна було цього зробити щодо пізніших часів. Редакція не мала можливості подати дані про всіх гетьманів України, бодай не звинуватили б її у націоналістичних тенденціях. Згадувана «Советская историческая энциклопедия» містила значний фактичний матеріал, поданий у систематизованому вигляді. Як приклад можна навести хоча б статтю «Политбюро ЦК», в котрій є повний перелік усіх складів Політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б)–КПРС. Ні про що подібне в українській енциклопедії не можна було і подумати. Ряд відомих раніше діячів радянської України лишався в числі незгадуваних. Узагалі побоювання бути звинуваченими у націоналізмі переслідувало в Україні всіх та вся. Через те багато славних імен не потрапляло на шпальти відповідних видань.

У 16-му томі «Советской исторической энциклопедии», у статті «Энциклопедии и словари в России и СССР» є згадка про перше видання Української енциклопедії з прикрою неточністю (кількість її томів указано не 17, а 27) та про 4-томну Енциклопедію історії України (Москва, 1976, стп.546). У статті «Энциклопедии и словари исторические» (там же, стп.550–555) згадка про Енциклопедію історії України відсутня, хоча є перелік такого роду видань, випущених за кордоном. Со-

озне видавництво «Советская энциклопедия», мабуть, «не наважилося» прирівняти продукцію аналогічних видавництв тодішніх союзних республік до видань іноземних держав. Нічого іншого для пояснення цього факту висловити не можна.

Через десять років після завершення роботи над першим виданням універсальної Української енциклопедії постало питання про підготовку другого видання її. Із М.П.Бажаном у той час почав працювати новий його заступник – А.В.Кудрицький. На жаль, кардинальних зрушень у висвітленні питань історії, незважаючи на плин часу, не відбулося. Волонтаризм М.С.Хрущова змінився застосом, що ставав усе виразнішим за правління Л.І.Брежнєва. Деякі надії покладалися на зміну в курсі, запроваджену новим керівництвом у Союзі, але радикальних зрушень під час роботи над другим виданням (1976–1985 рр.) не сталося.

З явним наміром розширити коло питань, порушуваних Головною редакцією в галузі історії України, можна розглядати розпочату А.Кудрицьким низку праць, до якої ввійшли енциклопедичний довідник «Київ» (1981 – українською; 1982, 1985 рр. – російською мовами), ілюстрований атлас «Київ» (1982 р.).

Довідник був присвячений минулому й сучасному столиці України – місту з 1500-літньою історією. У вступному нарисі подано загальні відомості про історію, природу, економіку і культуру Києва. Основна частина книги містила понад 3 тис. статей-довідок, розміщених в алфавітному порядку, які інформували читача про найважливіші події минулого, про історичні та адміністративні райони міста, його житлові масиви і найголовніші підприємства, про нові й давні вулиці, площі, навчальні заклади, науково-дослідні установи, заклади мистецтва та культури, про пам'ятки історії й архітектури, пам'ятники, меморіальні дошки і т. п. Значна частина матеріалів була оригінальною та публікувалася вперше.

Атлас – історичний огляд (карти, ілюстрації, документи) – присвячений минулому й сучасному столиці України. Київ – один із найдавніших центрів слов'янства, столиця могутньої ранньофеодальної держави – Київської Русі. У картографічних матеріалах подано інформацію про найважливіші події в історії Києва, про історичні та адміністративні райони, житлові масиви. Ці матеріали доповнені численними кольоровими і чорно-білими ілюстраціями, переважно документальними фотографіями й короткими вступними статтями про різні періоди історії Києва.

Науково-редакційне опрацювання матеріалів згаданих двох видань, здійснене А.В.Кудрицьким, свідчить про його гідний внесок у видання книг з вітчизняної історії.

Автор цих рядків – колишній завідувач редакцією історії УРЕ – працював в енциклопедичній установі понад чверть віку й ділиться спогадами про період найбільш плідної роботи, зокрема з видання енциклопедичних праць з історії України.